

LEXIKALIZÁLÓDÁS VAGY GRAMMATIKALIZÁLÓDÁS?

A SZÓÖSSZETÉTELEK KIALAKULÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

HORVÁTH KATALIN

1. A dolgozat tárgya, célkitűzése

1.1. Dolgozatomban magyar mellérendelő és alárendelő szóösszetételek bizonyos típusainak létrejöttét vizsgálva arra a kérdésre keresem a választ, hogy a lexikalizálódás és a grammatikalizálódás mint a nyelvtörténeti változások meghatározó folyamatai, illetőleg a megfelelő nyelvészeti fogalmak, a lexikalizáció és a grammatikalizáció¹ hogyan viszonyulnak egymáshoz.

A szakirodalomban megfogalmazott vélemények többsége a két fogalmat egymás mellé rendeli, és szembeállítja őket egymással. A lexikalizáció eredményeképpen szótári egységek: lexémák vagy szóértékű állandósult szókapcsolatok (frazémák, idiómák) jönnek létre; a grammatikalizáció ezzel szemben különböző grammatikai formák: pl. autonóm lexémákból szinnóm grammatikai morféma (viszonzavak, toldalékok) kialakulásához vezet (vö. Bußmann 1983: 297; Lehmann 1985: 12; Hopper 1992: 79–81; Himmelmann 2003: 5).

Azaz:

grammatikai formák	→	lexémák	=	lexikalizálódás
lexémák	→	grammatikai formák	=	grammatikalizálódás

Magyar szerves szóösszetételek meghatározott típusainak elemzése alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a két fogalom között nem mellé-, hanem alá-fölérendeltségi viszony van: a lexikalizálódás vizsgált esetei történetileg szervesen függenek össze a grammatikalizálódás egyik fontos altípusával, a szintagmatizálódással, s mindkét folyamat a grammatikalizálódásnak mint több lépéses diakrón változássornak kiüntetett esete.

1.2. Az általam vizsgált mellé- és alárendelő szóösszetételek történetileg szószervezetekből vagy elemi mondatstruktúrákból jöttek létre. Olyan szerkezetekre vezethetők vissza tehát, melyeknek elemeit szintaktikai (szintagmatikus) relációk fűzik egybe. A szintagmatizáció fogalmán Balázs János (1966a: 83; 1966b: 17–8) a genfi strukturalista iskola jeles képviselőinek, Ch. Ballynak, A. Sechehaye-nek és F. Mikušnak idevágó kutatásaira támaszkodva „nyelvi jeleknek szintagmatikus kapcsolatokba való rendeződését” értette. A fogalmat én is ebben a tág értelemben használom, beleértve a mellé- és alárendelő nyitott – vagyis azonos disztribúciójú újabb elemekkel bővíthető, illetve felcserélhető – szószervezetek létrejöttén kívül a zárt, állandósult szószervezeteket, a frazémákat (vö. Keszler 2000: 29, 350), valamint a kéttagú predikatív szerkezeteket, a tömondatokat létrehozó grammatikalizációs folyamatokat is.

¹ A dolgozatban a tényleges nyelvtörténeti folyamatokra a grammatikalizálódás, lexikalizálódás, szintagmatizálódás, frazeologizálódás a megfelelő nyelvészeti fogalmakra pedig a grammatikalizáció, lexikalizáció, szintagmatizáció, frazeologizáció műszavakat használom.

1.3. Itt kell szólnom röviden az anyaggyűjtésről és az elemzés módszeréről.

1.3.1. A vizsgálatba vont összetett szavakat a Magyar értelmező kéziszótárból (1992) gyűjtöttem. Az itt talált közel négyszáz adatnak igyekeztem utánanézni történeti-etimológiai szótárainkban (TESz., EWUng.), és kiegészítettem régi nyelvi adatokkal a Magyar nyelvtörténeti szótárból. Folyamatosan létrejövő újabb keletű szóösszetételeink természetesen hiányoznak etimológiai szótárainkból, de meg kellett állapítsam azt is, hogy az összetett szavakat a TESz. és az EWUng. általában nagyon esetlegesen jegyzi, sokszor még a szócikkek végén, a származékszavak között sem tünteti fel őket. A gyűjtést ezért kiegészítettem a Szarvas Gábornál (1895) és Hadrovics Lászlónál (1995: 85–113) talált további nyelvtörténeti adatokkal. Így a gyűjtött szóösszetételek száma körülbelül négyszázötvenre bővült.

1.3.2. A vizsgálatot jobbra szinkrón összefüggések alapján, a mai magyar nyelvből kielemezhető morfoszintaktikai és morfoszemantikai relációk felderítésével végeztem. Az így kapott képet azonban mindig összevettem, ellenőriztem a rendelkezemre álló nyelvtörténeti adatok elemzéséből levonható következtetésekkel.

Már a XIX. század végén a Német nyelvtörténeti iskola második nemzedékének képviselői, az újgrammatikusok felismerték, hogy egy nyelvallapot feltárt összefüggéseinek történeti forrásértéke lehet. Benkő Loránd szerint (1967: 46–7) „az a felismerésük, hogy a mai nyelv tényeinek számbavétele nyelvtörténeti útbaigazítást adhat, korzakos jelentőségű.”

Állapot és folyamat belső összefüggésére pedig Saussure két tanítványa, Bally és Sechehaye mutatott rá először. Az 1920-as évektől kezdve a nemzetközi nyelvtörténeti kutatásokban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy egy adott nyelvallapot tényeiből feltárható rendszerszerű összefüggések messzemenően alkalmasak nyelvtörténeti következtetések levonására is. „A jelen tények megfigyelése még alkalmasabb a múlt magyarázatára, mint a múlt tanulmányozása a jelen magyarázatára” – állapította meg A. Meillet, a francia nyelvtörténeti iskola reprezentánsa 1926-ban (l. Telegdi 1970: 55). R. Jakobson (1972: 184–5) is a nyelvi rendszer dinamikus voltát hangsúlyozta, amelyben „egy változás kezdete és vége eredetileg ugyanahhoz a szinkronikus állapothoz tartozik”. Hazai nyelvészeink közül a téma kapcsán elsősorban Zsilka János munkásságára hívom fel a figyelmet. Szinkronia és diakronia egységének gondolata meghatározta egész elméleti és erre épülő elemző munkáját (vö. pl. 1967: 301–4, 1982: 153–214). De constructione (1982) c. könyvében kifejtette: a grammatika évezredes alapkérdése – a szóosztály, a szó és a szót befogadó struktúra szerves összefüggése – csak a mai nyelvre vonatkozó és a nyelvtörténeti kutatások szintézisében oldható meg.

E jelentős felismerések nyomán vált lehetővé az, hogy a nyelvi változásokat – jelen esetben magyar szóösszetételek kialakulását – a szinkrón rendszerszerű viszonylatok felderítésével is elemezhetjük és értelmezhetjük.

Mielőtt azonban rátérnék a mellé- és alárendelő szóösszetételek kiválasztott típusait képviselő nagyszámú összetett szó vizsgálatára, a téma bevezetésekképpen a kérdéskör tudománytörténetének néhány – általam fontosnak vélt – mozzanatáról szövegek. Azzal a céllal, hogy a vizsgálatból levonható következtetéseket tudománytörténeti keretbe állíthassam.

2. A kérdés tudománytörténetéből

2.1. A grammatikalizáció kérdésköre az 1970-es évektől kezdve – az amerikai, a nyugat-európai és mindinkább a hazai nyelvészeti szakirodalom tanúsága szerint is – a

kutatás középpontjában áll: új szemlélettel, új elméleti keretben művek sora foglalkozik a témával. Az idevonható vizsgálódások azonban – bár maga a műszó még nem létezett – időben jóval korábban kezdődtek meg nemzetközi és hazai viszonylatban egyaránt.

A grammatikalizáció egyes – elsősorban a morfológiát érintő – eseteivel a nyelvészeti historizmus, a német és a francia, majd nyomukban a hazai nyelvtörténeti iskolai képviselői is érdemben foglalkoztak.

A XIX. század első évtizedeiben két német nyelvész: F. Wüllner (1827) és J. A. Hartung (1831) az ókori-középkori lokális elméletet elevenítette fel és gondolta tovább. Az elmélet arra a felismerésre épült, hogy a bonyolultabb, ún. grammatikai esetek (az accusativus, a dativus és a genitivus) egyszerűbb, tényleges térrelációkat, helyviszonyokat kifejező lokális esetekből vezethetők le. A különböző esetek történeti összefüggésének és a „grammatikusabb” eseteknek egyszerűbb esetformákra való visszavezethetőségének gondolata náluk merül fel először.²

2.2. A század második felében az újgrammatikusok teoretikusa, Hermann Paul a nyelvi elemek analógiás összefüggései kapcsán vizsgálta pl. a *trans* prepozíció kialakulását. Megállapította, hogy a *trans* eredetileg a *trare* ‘átlépni’ ige participium imperfectuma volt, ebben a funkciójában szerepel a következő mondatban: *Caesar trans + montem in Italiam venit* ‘Caesar a hegyet átlépve Itáliába érkezett’. Miután azonban ez az ige a nyelvhasználatból kiveszett, a *trans* eredeti szócsaládjából kiszakadt, izolálódott, majd új csoportba, az előljárószók közé került. E változásokkal párhuzamosan az előbbi mondat is átertékelődött: *Caesar + trans montem in Italiam venit* ‘Caesar a hegyen keresztül Itáliába érkezett’. A példával Paul az általa feltárt elszigetelődés és újracsoportosulás (Isolierung und neue Gruppierung) összefüggését szemlélítette. De egyértelmű, hogy egyúttal grammatikalizációs folyamatot írt le: egy önálló szó egyik alakjából grammatikai morféma vált (Paul 1898: 96–109, 170–97; l. még: Zsilka 1973: 16–7).³

Paul máig érvényes elemzései arra világítanak rá, hogy az újabb, más elméleti keretben végzett vizsgálódások eredményei korántsem mindig érvénytelenítik az azonos területen végzett korábbi kutatásokéit. Ellenkezőleg: mivel a vizsgált jelenséget újabb nézőpontból láttatják, megerősíthetik, kiegészíthetik, továbbvihetik a régebbi eredményeket. A vizsgált összefüggés azt is jól mutatja, hogy autonóm lexémákból testes grammatikai morféma keletkezésének kutatása mindig etimológiai kérdés is.

² A lokális elmélet felismeréseit a magyar szakirodalomban Zsilka János hasznosította és fejlesztette tovább. Nyelvelmélete alapformáiba, a transzformációs csoportokba zárt esetek kapcsolatait vizsgálva az esetek és az őket tartalmazó, egymással váltakozni képes szintaktikai sorok szerves összefüggését mutatta ki. A formacsoportok két sora egy-egy tárgyi viszony (belső tárgy, objektív tárgy) körül jön létre: *Mária cukrot szór a süteményre*, illetve *Mária megszórja cukorral a süteményt*. A második sorokat lezáró fejlettebb objektív tárgyak közvetlenül az első sorok lativusi vagy ablativusi helyhatározóiból vezethetők le. Valójában azonban az egymással váltakozni képes esetek együttese függ belsőleg össze egymással: $N_{1-t} + N_{2loc.} \rightarrow N_{1-vel} + N_{2-t}$.

Azaz:

$$\begin{array}{ccc} [V_{tr.} + N_{1(-t=belső)} + N_{2(loc. direct.)}] & & \\ \downarrow & \searrow & \downarrow \\ [V_{tr.} + N_{1(-vel)} + N_{2(-t=acc. obj.)}] & & \end{array}$$

(Vö. Zsilka 1973: 41–81.)

³ A jelenség szép példája a demotiváció és remotiváció kettős, ellentett folyamatának is: az elem eredeti motívumát elveszti (demotiváció), majd újabb – eredendően tőle független – csoportba kerül, új motívumra tesz szert, remotiválódik.

Antoine Meillet szerint (1926: 130–3) a grammatikai formák kialakulásának minden természetes nyelvben két meghatározó eljárása van. Új grammatikai formák egyfelől az analógia működéseképpen, másfelől pedig azáltal jönnek létre, hogy egy autonóm szó grammatikai elemmé válik vagy grammatikai szerepet is kap.⁴

2.3. Jan Kuryłowicz 1965-ben⁵ már tágabban értelmezi a fogalmat. Érvényét kiterjeszti azokra a nyelvtörténeti változásokra is, amelyeknek eredményeképpen „grammatikusabb”, azaz korábbi státuszuktól eltérően a strukturáltság magasabb fokát képviselő nyelvi formációk jönnek létre. Definíciójából következően számos más nyelvtörténeti változás is joggal értékelhető és vizsgálható grammatikálizálódási folyamatként: ilyenek pl. a szabad[abb] szórendből kötött[ebb] szórendhez vezető változások, modális jelentéseket kifejező formák megjelenése vagy akár a metonimikus és a metaforikus asszociációkra épülő funkcióváltások, jelentésváltozások is (vö. Hopper 1992: 79–81).

2.4. Az a tény, hogy az egymástól tipológiaiilag vagy genetikailag jelentősen különböző nyelvekben a grammatikálizáció egyes formái hasonló módon játszódnak le, Theodora Bynon szerint (1997: 14) „azt sugallja, hogy ezek a folyamatok alapvetően kognitív és pragmatikai természetűek, így bizonyos összetevőik egyetemesek”.

Ebből következően nem véletlen, hogy napjaink nyelvészeti irányzatai közül elsősorban a kognitív nyelvészet holista ágának munkássága jelentős e témában (l. pl. R. Anderson 1980; Ch. Lehmann 1985; B. Heine–U. Claudi–F. Hünemeyer 1991; R. W. Langacker 1991; B. Heine–E. C. Traugott 1991; P. J. Hopper–E. C. Traugott 1993). Magyar vonatkozásban l. elsősorban Ladányi Máriának (1998, 2000), Dér Csilának (2000, 2002), Forgács Tamásnak (1999, 2003) a témába vágó dolgozatait.

Az újabb kutatások azt is igazolták, hogy a grammatikálizáció különféle morfológiai esetei gyakran egész sor más (szórendi, mondatfonetikai, szintaktikai, szemantikai) változással járhatnak együtt. A változás egyszerre több nyelvi szintet is érinthet, az elem változása az őt tartalmazó tágabb kontextus, a teljes mondat szintaktikai és szemantikai átértelmeződését vonhatja maga után (vö. pl. Vennemann 1974; Hopper–Traugott 1993).

A 90-es évektől kezdve – elsősorban a Heine–Traugott (1991) illetve a Hopper–Traugott (1993) szerzőpáros munkáiban – a fogalom a szinkrón vizsgálatokban is mindinkább szerepet kap: a grammatikálizációt nem csupán diakrón, hanem szinkrón magyarázó elvnek is tekintik, olyan megközelítési módnak,⁶ mely a nyelv egymással összefüggő jelenségeire mutat rá, és a struktúra és a nyelvhasználat kölcsönviszonyának a vizsgálatát állítja előtérbe.

Állapot és történet, struktúra és evolúció egymáshoz való viszonyának megítélésében szakítanak F. de Saussure közismert – a két szemléletmódot élesen szembeállító – véleményével (l. Saussure 1997: 106: „A két szemléleti mód, tudniillik a szinkronikus és a diakronikus közötti ellentét teljes és nem tűr megalkuvást.”), s a prágai iskola képviselőihez vagy az olasz neolingvistákhoz hasonlóan a szinkronia és a diakronia

⁴ „Ces deux procédés, l’innovation analogique et l’attribution du caractère grammatical à un mot jadis autonome, sont les seuls par lesquels se constituent des formes grammaticales nouvelles” (Meillet 1926: 131).

⁵ „Grammaticalization consists in the increase of the range of a morpheme advancing from a lexical to a grammatical or from a less grammatical to a more grammatical status, e.g. from a derivate formant to an inflectional one” (Kuryłowicz 1975: 52).

⁶ „It refers not only to processes observable in language, but also to an approach to language study, on that highlights the interaction of use with structure, and the non-discreteness of many properties of language” (Hopper–Traugott 1993: 1–2).

egységét vallják (l. pl. a „pankronikus nyelvtan” fogalmát a Heine–Claudi–Hünemeyer [1991: 250–61] szerzőhármass munkájában.)

2.4. A magyar szótörténeti-etimológiai kutatás nyelvünkben is régen felismerte, hogy az ún. testes – leggyakrabban CVC képletű – grammatikai morfémák (elsősorban ragok és képzők) lexémákból keletkeztek. Kialakulásuk tehát grammatikalizálódás eredménye.

Közismert például, hogy a *-ban*, *-ben*; *-ból*, *-ből*; *-ba*, *-be* helyhatározóragjaink a *bél* ‘belső rész’ főnévből jöttek létre, így ezek a színnóm grammatikai morfémák egyazon eredetűek a *bél*, *bent~benn*, *belső*, *belső* s az ezekből levezetett autonóm szavakkal (l. TESz. 1: 272–3).

Hasonlóképpen jött létre *-kor* időhatározó-ragunk az ótörök eredetű *kor* ‘idő → időszak’ főnévből, anélkül, hogy autonóm főnévként megszűnt volna létezni. A szó számos régi használata bizonyítja, hogy az *idő* főnévvel tautologikus mellérendelő szó szerkezetben, illetve szóösszetételben is élt (l. a Nyelvtörténeti szótár *idő-kor*, valamint *ideje-korán* ~ *idején-korán* szócikkeit [NySz. 2: 356–8]). Ezek a grammatikai morfémák a névutói eredetű ragjaink sorába tartoznak. A ragos főnév (a *kor* esetében pl. a *koron*) névutóvá válása (pl. *éjfél koron*), majd a névutó agglutinálódása és rövidülése (*éjfélkor*) jelzik azoknak a lassú, fokozatos változásoknak a főbb szakaszait, melyek – egy hosszabb történeti folyamaton keresztül – a *-kor* időhatározó-rag kialakulásához vezettek (vö. Bárczi–Benkő–Berrár 1978: 407–8; Korompai 1991: 289–93; TESz. 2: 567).

2.5. De ideje rátérnem dolgozatom tulajdonképpeni tárgyára! Közismert, hogy a szerves szóösszetételek két fő típusa (mellé- és alárendelés) történetileg eredendően mellé- vagy alárendelő szó szerkezetekből jött létre (vö. pl. Givón 1971; Telegdi 1977: 118; Bárczi–Benkő–Berrár 1978: 334; Anderson 1980; Keszler 2000: 37, 324; Kiefer 2000: 27; Kiss–Pusztai 2003: 182–3). Kialakulásuk vizsgálata tehát a szintaxisi építéssel érinti, mint a morfológiát: a szerves összetételek a morfoszintaxis tárgyai.

A két fő típus közül először a mellérendelő összetett szavakat vizsgálom. A magyarra meghatározóan jellemző mellérendelő szóösszetételek különböző formáit a hagyományos magyar nyelvészet a következő három csoportba osztotta:⁷ a) kettőztetések (*alig-alig*, *egyszer-egyszer*, *már-már*, *néha-néha*); b) ikerszavak (*irka-firka*, *csihipuhi*, *dímbe-dímbe*, *irul-pirul*, *izeg-mozog*); és c) ún. valódi (tulajdonképpeni) mellérendelő összetételek (*búbánat*, *eszem-iszom*, *fűt-fát*, *perpatvar*, *rabszolga*, *sorrend*, *szólás-mondás*, *szedett-vedett*, *szóbeszéd*, *tejjel-mézzel*, *úton-módon*, *úristen*, *zűrzavar*; *búskomor*, *csetlő-botló*, *dúsgazdag*, *mézes-mázos*, *ősrégi*, *tősgyökeres*; *csillog-villog*, *jár-kelek*, *nyal-fal*, *ront-bont*, *rúgkapál*, *sír-rí*, *sűg-bűg*, *szán-bán*, *telik-múlik*, *tesz-vesz* stb.). Közülük az alábbiakban csak ez utóbbi – két önálló lexéma vagy szóalak lazább vagy szorosabb összekapcsolódásával létrejövő – altípussal foglalkozom.

Mindhárom alosztály tagjaira jellemző az, hogy alapszavaiktól – többé-kevésbé eltérő jelentésük mellett – hangulatukban, stílusi értékükben térnek el: szemléletesség, elevenné, érzelmileg színezetté teszik a nyelvi stílust. Vagy az emocionális erősítés

⁷ A kérdésre vonatkozó gazdag magyar szakirodalom rövid áttekintését l. Horváth: 1998. Néhány újabb nyelvtanunk eltér e hagyományos osztályozástól: Kiefer az ikerszó terminust kiterjeszti, mivel a valódi mellérendelő szóösszetételek megnevezésére is ezt használja (l. É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998: 264). Ezzel szemben a Magyar grammatika az ikerszavakat kiemeli a hagyományos hármass felosztásból, s a ritkább szóalkotási módok között tartja őket számon (l. Keszler 2000: 337–9).

(nyomatékosítás, fokozás) vagy pedig a kicsinyítés, kedveskedés, játékoság kifejezésére szolgálnak. Mint a nyelvi ismétlésnek a különböző – alaki és/vagy jelentésbeli – megvalósulásai, fontos kifejezőeszközei a népköltészetnek és az irodalmi nyelvnek is. E formák ősi – az uráli és altáji nyelvekre kiváltképpen jellemző – voltát több kutató hangsúlyozza.

3. Mellérendelő szóösszetételek vizsgálata

3.1. Valódi mellérendelő összetett szavaink kapcsolatos mellérendelő szószervezetekből lexikalizálódtak. Létrejöttük megértéséhez tehát nélkülözhetetlen a grammatikalizáció egy eddig kevésbé kutatott típusának, a szószervezetté válás folyamatának, a szintagmatizációnak a vizsgálata.

A szintagmatizálódás általam vizsgált eseteiben szabad szókapcsolatokból kivétel nélkül kétagú, állandósult szószervezetek, frazémák jöttek létre. Közülük később jó néhány lexikalizálódott, szóösszetétellé vált. A két folyamat egy történeti változás egymásra épülő két szakaszát képviseli: a szintagmatizálódás (frazeologizálódás) a lexikalizálódás előfeltétele.

Mondatainkban a régiségben meghatározott sorrendben gyakran egymás mellé kerülő, egyenrangú, azonos szófajhoz tartozó, ezért azonos mondatrész-szerepet betöltő, jobbra szinonim (egymást értelmező) vagy antonim (összefoglaló) értelmű, halmazott nyelvi elemek sok esetben – logikai-szemantikai – kapcsolatba léptek egymással: mellérendelő kapcsolatos szószervezetekké fejlődtek (vö. Balázs 1966b: 17–8; Lőrinczi 1992: 853–60; Keszler 2000: 37). Az ilyen elemekből megszületett páros kapcsolatok (vö. Hadrovics 1995: 85–113) állandósulnak, zárt (mindig kétagú) frazémává válnak. Az azonos disztribúciójú elemekkel tetszőlegesen bővíthető vagy felcserélhető szabad szókapcsolatoktól megkülönbözteti őket az, hogy a bennük szereplő elemek variálhatósága megszűnik, a szintagma egyetlen formában rögzül, kizárólagossá válik, továbbá az, hogy a frazéma jelentése nem azonos a benne szereplő szavak jelentésének pusztá összegével (l. pl. *tej és vaj*, *tej és sajt*, *tej és vaj és sajt*; illetve: *csont és bőr* ‘<valaki> nagyon sovány’, **bőr és szőr*; **csont és bőr és szőr*).

3.2. Jellemző rájuk továbbá az is, hogy egy több szakaszos grammatikalizációs változássoron mehetnek keresztül.

Azaz:

- a) mellérendelő szóösszetétellé válhatnak;
- b) ezek egy része később alárendelő összetett szóvá értékelődhet át;
- c) esetenként a szintagma második eleme grammatikalizálódik: az elsőhöz agglutinálódva speciális grammatikai jelentést képviselő képzővé válik.

3.2.1. A változássor első szakaszában az önálló lexémákból kialakult szószervezet látszólag degrammatikalizálódik: a szintagmatizálódással ellentétes folyamaton megy keresztül: lexikalizálódik. Azaz ismét kategóriát vált, mivel újra lexémává alakul. Ezúttal azonban strukturált egység, mellérendelő (exocentrikus [vö. Kiefer 1998: 263–4, 2000: 523–5] szóösszetétel jön létre, tehát Kuryłowicz definíciójának értelmében a két elem együtt a strukturáltság magasabb fokára jut.

Lazán összekapcsolódó (kötőjellel írandó) vagy teljesen összeforrott (egybeírt) szóösszetételek keletkeznek így. Például: *ág (és) bog* → *ág-bog*, *szégyen és gyalázat* → *szégyen-gyalázat*, *hús (és) vér* → *hús-vér*, *bűvös (és) bájos* → *bűvös-bájos*, *ámul (és) bámul* → *ámul-bámul*, *dúl (és) fül* → *dúl-fül*, *ken (és) fen* → *ken-fen*, *fűr (és) farag* →

fúr-farag, sír (és) rí → sír-rí, jön (és) megy → jön-megy, ország (és) világ → ország-világ, éjjel (és) nappal → éjjel-nappal, jóban (és) rosszban → jóban-rosszban, sebbel (és) lobbál → sebbel-lobbál, végre (és) valahára → végre-valahára. Illetve: bú (és) bánat → búbánat, hír (és) név → hírnév, kín (és) szenvedés → kínszenvedés, per (és) patvar → perpatvar, szó (és) beszéd → szóbeszéd, bús (és) komor → búskomor, dús (és) gazdag → dúsgazdag, rúg (és) kapál → rúgkapál, ma (és) holnap → maholnap, szerte (és) szét → szertesztét, ám (és) bár → ámbár, még (és) pedig → mégpedig stb.

3.2.2. A későbbiekben a valódi mellérendelő összetételek közül jó néhánynál további grammatikai változásokat figyelhetünk meg. A szinonim elemeket egyesítő (tautologikus), teljesen összeforrott – névszói – összetételek (*árvíz, bajvívás, búbánat, cséphadaró, csicseriborsó, felebarát, hadsereg, hírnév, kínhalál, kondorkeselyű, kovakő, kőszikla, lucfenyő, micisapka, perpatvar, rabszolga, rénszarvas, szélvész, szóbeszéd, végcél* stb.) a történeti – graduális – folyamat következő fázisában minőségjelzős alárendelő (endocentrikus) összetételekké értékelődhetnek át. E változás során az eredetileg egyenrangú, rokon jelentésű tagokból felépülő – tautologikus (egymást értelmező, magyarázó) – mellérendelő összetett szavakból olyan főnévi jelzős, alárendelő összetételek válnak, amelyekben az előtag az utótaggal megnevezett fogalom egyik alfaját nevezi meg.

Azaz például: *had (és) sereg → hadsereg* [mellérendelő összetétel] → *hadsereg* [alárendelő összetétel: *milyen sereg?*], *kajsi (és) barack → kajszibarack* [mellérendelő összetétel] → *kajszibarack* [alárendelő összetétel: *milyen barack?*], *kova (és) kő → kovakő* [mellérendelő összetétel] → *kovakő* [alárendelő összetétel: *milyen kő?*], ang. *bacon* ‘szalonna’ (és) *szalonna → baconszalonna* [mellérendelő összetétel] → *baconszalonna* [alárendelő összetétel: *milyen szalonna?*] stb.⁸

3.2.3. Nyelvünkben arra is van példa, hogy mellérendelő, kapcsolatos szószervezet második tagjából (szabad morfémájából) szuffixum (grammatikai, kötött morféma) születik. Deverbális verbumképzőink közül kétségtávol ilyen szerkezetben jöhetett létre az ősi, uráli eredetű *hat* igéből a lehetőséget kifejező *-hat, -het* képző.⁹ De meggondolkodtató érvek szólnak amellett is (l. Horváth 2000), hogy *-kál, -kél* gyakrító képzőnk szintén hasonló módon keletkezhetett: a *jár (és) kél~ kel* rokon jelentésű elemeket összekapcsoló mellérendelő szintagma, majd szóösszetétel második eleméből. A magyarban a grammatikalizálódás teljes folyamata ezekben az esetekben a következő – egymásra épülő – lépésekben történik:

- a) rokon értelmű, autonóm lexémák gyakori egymás mellé kerülése, halmozódása (pl. *tud hat, jár kél*)

⁸ E rokon értelmű tagokból álló forrásszerkezetekben – zárójelben – szereplő és kötőszó nem feltétlenül jelez tényleges, mai értelemben vett kapcsolatos viszonyt. Sokkal inkább tautologikus elemek halmozódását, együttes előfordulását A nyelvtörténeti adatok azt mutatják, hogy a később összetétellel váló elemek legtöbbször jelölés nélkül állnak egymás mellett (l. pl. *kw zycla, yar kel, izre porra, dus gazdag, perek patvarok, zont bezedet, zont kennyanak zont halalanak, zelet vezet*). De gyakran szerepelnek és-sel: l. pl. Zrínyinél a *rúg és kapál* (I. Idilium) szerkezetet, továbbá azokat a ma is élő frazémákat, amelyek nem váltak összetétellel (*csont és bőr, ég és föld, ördög és pokol, szegény és gyalázat* stb.), ritkábban (*a)vagy-gyal* is: pl. *frater avaggy barát, keresztre vagi zenwedefre* (l. NySz., TESz., EWUng.; vö. még Zelliger 1990: 269–74; Faluvégi 1992: 60–4; Nicoara 2003: 161–3). A TESz. és az EWUng. a belőlük létrejött összetételeket (már amelyiket fölveszi állományába) tautologikus összetételnek vagy tautologikus jellegű magyarázó összetételnek nevezi.

⁹ A kérdés rövid összefoglalását és irodalmát l. Horváth 1999: 162.

- b) szintagmatizálódás: állandósult – mellérendelő – szókapcsolattá válás (*tud [és] hat, jár [és] kél*)
- c) lexikalizálódás: mellérendelő – tautologikus – szóösszetétellé válás (*tud-hat, jár-kél*)
- d) agglutinálódás: az összetétel második elemének kötött morfémává (képzővé) válása (*tudhat, járkél*)
- e) újrastrukturálódás, átértelmeződés: a létrejött szóalak [lexéma + képző] kapcsolatává válik (*tud + hat, jár + kél*)
- f) ezzel párhuzamosan a grammatikai morféma hangsúlyát veszti (*tudhat, járkél*)
- g) illeszkedés: allomorfia kialakulása: a képzővé vált második elem igazodása a szótő hangrendjéhez (*jöhet, járkál*)

4. Alárendelő szóösszetételek vizsgálata

Az alárendelő szóösszetételek közül azt a két, egymással kapcsolatba hozható, jelentéssűrítő altípust vizsgálom, melyek hasonlítást zárnak magukba. Érdekességük és gyakori voltuk ellenére a szakirodalom nem vagy alig vesz róluk tudomást. Nyelvtanaink legfeljebb egy-egy példával illusztrálják őket további osztályozás nélkül (vö. Tompa 1961: 439–42; Rácz 1988: 151–65; Kiefer 1998: 262–88, 2000: 519–67). Röviden, de legalább önálló jelentéscsoportként, több példával szemléltetve, s a két altípust elkülönítve szól róluk Lengyel Klára a Magyar grammatikában (2000: 332).

4.1. A [Nomen + Adjektívum] képletű hasonlítást tartalmazó összetételek

4.1.1. Az elsőként tárgyalt altípusba tartozó összetételek [Nomen + Adjektívum] szerkezetűek: *álomszép, bivalyerős, bűnrossz, cérnavekony, csontszáraz, ébenfekete, farkaséhes, fűzöld, habkönnyű, halálsápadt, jéghideg, kávébarna, kökénykék, kőkemény, makkegészséges, marhanagy, méregerős, méregdrága, mézédes, mustársárga, napmeleg, nádszálvékony, szálfaegyenes, tükörfényes, tűzforró, vajpuha, vérvörös, villámgyors* stb.

Ez a típus látszólag egy főnévet és egy melléknevet egyesítő nominális tömondatból közvetlenül levezethető:

mondat	→	szóösszetétel
Az álom szép	→	álomszép
A tükör sima	→	tükörsima
A méreg erős	→	méregerős
A farkas éhes	→	farkaséhes
A tűz forró	→	tűzforró

Ám tényleges használatuk azt mutatja, hogy a forrásszerkezet alánya és állítmánya összetételként kiterjed valami másra (pl. *valami/valaki álomszép*): azaz az összetételek állítmányok lehetnek [Nomen + Adj_{comp.}] szerkezetű mondatokban vagy jelzők [Adj_{comp.} + Nomen] struktúrájú jelzős szerkezetekben:

A kislány álomszép	→	álomszép kislány
A víz tükörsima	→	tükörsima víz
A paprika méregerős	→	méregerős paprika

A gyerek farkaséhes → farkaséhes gyerek
 Az étel tűzforró → tűzforró étel

4.1.2. Ezekben a mondatokban, illetve szintagmákban az összetett melléknevek hasonlítást sűrítenek magukba, jelentésüket tekintve egyenértékűek egy-egy szóláshasonlaltal, a szerkezetek hasonlító alárendelő összetett mondatokká alakíthatóak, illetőleg azokból vezethetők le:

A kislány szép, mint az álom
 A víz sima, mint a tükör
 A paprika erős, mint a méreg
 A gyerek éhes, mint a farkas
 Az étel forró, mint a tűz

(L. Az ismert Grimm-mesében Hófehérke jellemzését is: „Bőre fehér, mint a hó, ajka piros, mint a vér, haja fekete, mint az ében.”)

Fónagy Iván (1975: 270) aszindetikus hasonlatnak nevezi ezeket az összetételeket, melyekben a hasonlat mintegy a szemünk láttára sűrűsödik össze fogalmat megnevező összetett jellé.

A hasonlított (viszonyított) főnév a főmondat, a hasonló (viszonyító) főnév pedig a *mint* kötőszót követő – mindig hiányos – alárendelt mondat alanya. A főmondatban szereplő melléknév mindkét mondat állítmánya, s a hasonlót és a hasonlítottat összekapcsoló közös jelentésjegyet, a tertium comparationis képviseli. A fő- és mellékmondat között fok-mértékhatározói hasonlító viszony van: *a gyerek farkaséhes* ↔ *olyan éhes ~ annyira éhes, mint a farkas* ‘nagyon – farkas módra – éhes’.

Mivel a forrásmondatok alanya és állítmánya között sok esetben egyértelmű tartalmi – asszociatív – viszony van, a főmondat állítmányaként megjelenő melléknevet a használatban gyakran távolra mutató melléknévi mutató névmás helyettesítheti:

A kislány olyan, mint az álom ⊃ Az álom szép
 A hús olyan, mint a vaj ⊃ A vaj puha
 A rózsza olyan, mint a rózsza ⊃ A rózsza piros

Az ilyen esetekben a mellékmondat állítmányi hasonlító viszonyban kapcsolódik a főmondatához.

4.1.3. A fenti példákból jól látható, hogy a lexikalizáció ezen esete a mellérendelő szóösszetételknél bonyolultabb – egymásra épülő – szerkezetekre, a szintagmatizálódás bonyolultabb formáira épül. Az összetételhez egymásból levezethető struktúrák több lépéses változással vezet el. Megértésükhöz fontos annak megállapítása is, hogy a [Nomen + Adjektívum] felépítésű forrásszerkezetekben a melléknévi állítmányok az alannal kifejezett fogalmak állandó, lényegi tulajdonságait nevezik meg: *az ég kék, a fű zöld, a kávé barna, az éj fekete, a méz édes, a rózsza piros, a jég hideg, a tűz forró, a céna vékony, a tükör fényes, a tündér szép* stb.

Az ezekhez hasonló primér szintaktikai struktúrákban fedezte fel Walter Porzig, a mezőelméletek egyik jeles német képviselője az 1930-as években a nyelv legkisebb, a dolgok lényegéből fakadó, ősi szintaktikai összefüggéseit (l. Porzig elméletében az elemi jelentésmező [elementares Bedeutungsfeld], illetve a lényegi jelentésvonatkozás [wesen-

hafte Bedeutungsbeziehungen] fogalmát). Ezekben az elemi mondatokban az alannyal kifejezett *e g é s z*, továbbá az állítmányban megjelenő lényegi tulajdonságot megnevező *r é s z* között tényleges, anyagi érintkezés, azaz metonimikus összefüggés van.

Ez a tartalmi összefüggés nyilvánvalóan fontos ahhoz, hogy a forrásszerkezetekből szóértékű szóláshasonlat, azaz állandósult szókapcsolat (frazéma), majd hasonlítást kifejező szóösszetétel jöhesse létre. Nem minden ilyen – egész-rész viszonyt magában rejtő – elemi szerkezet válik frazémává, így összetett szóvá sem. Ebben feltehetően a használat gyakorisága és a hírérték¹⁰ mértéke a döntő, de szerepet játszhatnak véletlen mozzanatok is. A megvalósulás lehetősége azonban adva van, s a költői nyelvben sokszor létre is jönnek azok a formák is, amelyek a standardból hiányoznak.

Például *A fény fehér* elemi mondatból nem jött létre a *fehér, mint a fény* szóláshasonlat vagy a *fényfehér* szóösszetétel. De pl. Ady ismert versében szerepel a *fehér fény* szintagma:

Oszlik lelkennek barna gyásza,
Nagy, *fehér fényben* jön az Isten,
Hogy ellenségim leigázza.

(Ádám, hol vagy?)

Szennay Ilona Világvirág című versében¹¹ pedig megszületik a *fényfehér* szóösszetétel is: „Lassulva | színeire bomlik | piros lesz | mint a tűz | zöld | mint a fű | kék | mint az ég | gyorsulva | újra | *fényfehér*”.

4.2. A [Nomen + Nomen] képletű, hasonlítást tartalmazó összetételek

4.2.1. A jelentéssűrítő, hasonlítást magukba foglaló szóösszetételek második típusa [Nomen + Nomen] szerkezetű:

aranyyszív, aranyhaj, babaarc, bársonybőr, bogárhát, bogárszem, botfűl, csillagszem, darázsderék, deszkamell, eperajak, ébenhaj, fapofa, hernyótalp, kőkenysem, kőszív, lapátkéz, oroszlánszív, pléhpofa, pókhas, sasszem, szálfatermet, vajszív stb.

Belőlük *-ú, -ű* melléknévképző segítségével kivétel nélkül melléknevek képezhetők: *aranyyszívű, bogárszemű, bogárhátú, csillagszemű, eperajkú, hernyótalpú, kígyótermészetű, kőszívű, lapátfülű, rókaelkű, szálfatermetű, tuskólábú* stb.

Ezek a melléknevek jobbra emberi tulajdonságokat jelenítenek meg. Mintegy külső vagy belső tulajdonságaira bontják az embert, azáltal, hogy testrészeit olyan állatokhoz, dolgokhoz hasonlítják, melyekhez a megjelenített tulajdonságok szervesen hozzátartoznak. Például: *oroszlánszívű* ‘nagyon bátor’ \supset *az oroszlán bátor*; szóláshasonlatként: *bátor, mint az oroszlán*. Főnévi formában pedig metonimikus – a *pars pro toto* elvre épülő – beszélő nevek (becenevek, ragadványnevek) lehetnek: pl. *Aranyyszív, Csillagszem, Nyuszifűl, Pókhas* stb. Ezek a megnevezések hasonlóak a *Csupaszem, Csupaháj, Málészáj* stb. népmesehősök neveihez.

¹⁰ Hírérték: az egybevetett jelenségek közötti szemantikai távolság mértéke.

¹¹ Szennay Ilona 1999: *Izópótlevek*, Budapest, Tinta, 45.

4.2.2. Ezek a szóösszetételek tehát látszólag közvetlenül két főnév összekapcsolásával jönnek létre: *baba + arc* → *babaarc*, *kő + szív* → *kőszív*, *csillag + szem* → *csillagszem*. Az analógia működésének következtében a már meglévő összetételek mintájára e típus számos egyede bizonyára így is keletkezik (vö. pl. Hogg 1980). Valójában azonban a következő [Nomen + Nomen] képletű, hasonlított (viszonyított) és hasonló (viszonyító) szórendű predikatív szerkezetekből vezethetők le:

mondat → szóösszetétel

Szeme csillag	→ csillagszemű
Bőre bársony	→ bársonybőrű
Keze lapát	→ lapátkezű
Szíve kő	→ kőszívű
Termete szálf	→ szálfatermetű

Ezek a – szerkezetük szerint eleminek látszó – tőmondatok azonban azonosságot kifejező teljes főnévi metaforák, amelyek egyenértékűek a következő hasonlatokkal:

Szeme olyan, mint a csillag	→ csillagszemű
Bőre olyan, mint a bársony	→ bársonybőrű
Keze olyan, mint a lapát	→ lapátkezű
Szíve olyan, mint a kő	→ kőszívű
Termete olyan, mint a szálf	→ szálfatermetű

Ezek az alárendelő összetett mondatok állítmányi hasonlító mellékmondatot tartalmaznak. Ha a szerkezetet kiegészítjük a metaforát, illetve a hasonlatot érvényessé tevő – a tertium comparationis-t adó – melléknevekkel, a mondatstruktúra átalakul: a főmondat és a mellékmondat viszonya fok-mérték határozói, hasonlító viszonyra válik:

Szeme olyan <i>fényes</i> , mint a csillag
Bőre olyan <i>puha</i> , mint a bársony
Keze olyan <i>széles</i> , mint a lapát
Szíve olyan <i>kemény</i> , mint a kő
Termete olyan <i>egyenes</i> , mint a szálf

Egyúttal kiviláglik az is, hogy a hasonlítást tartalmazó, mondatműritő szóösszetételek két típusa belsőleg függ össze egymással, mivel egymásra épül: e második típus teljes főnévi metaforát alkotó forrásmondatai részösszefüggéseként magukba zárják az előző típusú összetétel szerkezeit:

Szeme kökény → kökényszem ↔ szeme kék, mint a kökény → kökénykék → a kökény kék

Az egymásra épülő két összetételtípus szépen példázza a metonimikus és a metaforikus relációk összefüggését: a metaforikus relációk, mint összetettebb formációk, magukba foglalják a metonimikus kapcsolatokat. Erre az összefüggésre a

grammatikalizáció külföldi szakirodalma is nyomatékosan felhívta már a figyelmet (vö. pl. Heine – Claudi – Hünnemeyer 1991: 70–113).

5. A szintagmatizálódás nyelvi feltétele

5.1. A szóösszetétellé váló, mindig kéttagú mellé- és alárendelő szó szerkezeteknek a létrejöttét vizsgálva felmerülhet a következő kérdés: miért szerepelnek szokásosan egymás mellett bizonyos nyelvi elemek, s ennek következtében mi az oka annak, hogy az ilyen elemekből létrejövő – kezdetben szabad szókapcsolatnak látszó – szintagma állandósul, frazémává válik? A kérdést általánosabban megfogalmazva: mik a nyelvi feltételei a grammatikalizálódás vizsgált eseteinek: bizonyos – sokszor együtt szereplő – szavak szintagmatizálódásának, illetve frazeologizálódásának?

A XX. század első felében Saussure genfi tanítványai, Ch. Bally és A. Sechehaye foglalkoztak a mondat történeti fejlődésének kérdéskörével. Szerintük a nyelvfejlődés korai szakaszaiban az első közlemények, a még komplex, osztatlan tudattartalmakat kifejező ősmondatok, egytagú mondatszók, monorémák voltak. Később két-két monoréma szintagmatikus kapcsolatba lépett egymással: dirémák (szó szerkezetek, illetve elemi mondatok) jöttek létre (vö. Bally 1944: 102–3; Sechehaye 1950: 19–24; Balázs 1966b: 17–8).

5.2. A szintagmatikával foglalkozó nyelvészek a szó szerkezeteket felépítő elemek közötti grammatikai (szintaktikai) viszony meglétében látják a szintagma fogalmának lényegi jegyét.¹² A mellérendelő szó szerkezetekben a két egyenrangú tag logikai-grammatikai kapcsolatban van egymással, az alárendelő szintagmák elemei között pedig hierarchikus ez a viszony: a determináns az alaptagnak (a fejnek) alá van rendelve (vö. pl. Berrár 1957: 71; Keszler 2000: 349; Kiefer 2000: 526–9).

Ám nemigen találni példát arra, hogy a nyelvészek a fenti kérdésre keresnék a választ. Általában a mondat történeti munkákban sem merül fel az a kérdés, hogy mi az oka nyelvi elemek szintaktikai kapcsolódásának, mik a szintagmatizálódás, illetve frazeologizálódás föltételei. Ugyanakkor vannak olyan vizsgálódások, születtek olyan dolgozatok is, melyek a felvetett kérdésre próbálnak feleletet találni.

5.3. A kérdést pszichologista alapon megközelítve Pais Dezső (1951: 142–3) az állandósult szókapcsolatok létrejöttének legfontosabb feltételét, „a nyelv életének egyik legerősebb mozgatójára”-ban, a gyakori ismétlésből fakadó megszokásban, reflexszerűségben látta. Az ismétlés legkülönbözőbb formáinak kétségkívül meghatározó szerepe van a nyelvek életében, ám a szintagmatikus kapcsolatok kialakulására ez a magyarázat mégsem ad kielégítő választ. Nyitva marad ugyanis az a kérdés, hogy miért ismétlődnek egyazon sorrendben bizonyos nyelvi elemek, melyek között éppen az ismétlődés következtében alakul ki szorosabb – grammatikai – viszony.

5.4. Más kiindulásból jutott fontos felismerésre Balázs János. Nyelvi jelek szó szerkezetté válásának föltételeit vizsgálva (1966a: 79–98) mutatott rá arra, hogy „igen fontos, de eddig viszonylag kevés figyelemre méltott körülmény, hogy szintagmatikus kapcsolatba csupán azok a nyelvi jelek kerülhetnek, melyeknek mind-egyike ugyanarra a designatumra (= situatumra) vonatkozik.”

Ez a lényeges gondolat – Balázs is utal rá – már a középkori skolasztika nyelv- filozófiai, logikai-szemantikai munkáiban is felmerült. Az – Aquinói Szt. Tamás,

¹² „A szintagmát a szavak szintaktikai kapcsolódása hozza létre. [...] A szintagmák fogalomjelölő lexémák és/vagy mondatrészek grammatikai kapcsolatából létrejövő, létrehozható nyelvi egységek” (Keszler 2000: 349).

Ockham vagy Jean Buridan által kifejtett – ún. szuppozícióelmélet értelmében egy kijelentésben szereplő mindkét terminusnak (a logikai alanynak és állítmánynak) ugyanarra a szuppozícióra kell vonatkoznia (vö. Buridan 1966: 2–15; Altrichter 1981). „Nem lehet kétséges – állapítja meg Balázs – hogy ugyanez a követelmény nemcsak a logikai alanyra és állítmányra, hanem mindenféle szintagmatikus kapcsolat tagjaira is föltétlenül vonatkozik.” Majd alább: „[...] kimondhatjuk, hogy két monorémából (M_1 és M_2) csak akkor szerveződhet szintagma értékű diréma, ha ezeknek akár explicit, akár implicit formában jelzett situatuma (s_m) azonos volt, vagyis $(M_1)s_m + (M_2)s_m$. [...] Ez a megállapítás azonban nemcsak diakronikusan, hanem – természetesen – szinkronikusan is érvényes” (Balázs 1966a: 83, 86; B. J. kiemelései).

5.5. A dolgozatban elemzett magyar mellé- és alárendelő szóösszetételek alapjául szolgáló szintaktikai szerkezetek vizsgálata kivétel nélkül igazolja a Balázs János által kifejtett gondolatot.

5.5.1. Ha a mezőelméletek eredményeit is figyelembe véve vizsgáljuk a mellérendelő szintagmákat, azt állapíthatjuk meg, hogy az érvényes struktúra két elemének valamilyen – pl. szinonimikus (*csalás és ámtás, por és hamu, szegény és gyalázat, tény és való, tücsök és bogár, jár [és] kel, sír [és] rí, sürög [és] forog, bűvös [és] bájos*), antonimikus (*ég és föld, élet [és] halál, tűz és víz, boldog [és] boldogtalan, előre [és] hátra, föl s alá, jön [és] megy*) vagy fogalmi (*csont és bőr, fű [és] fa, ország [és] világ, ördög és pokol, síppal [és] dobbal, szőröstül [és] bőrstül, kígyót [és]békát, süt [és] főz*) – mezőösszefüggésben kell lennie egymással.

A mellérendelő szintagmák vizsgált típusában a szintagmatizálódás oka tehát az elemek között kimutatható tartalmi (szemantikai) kapcsolat. És ez a tartalmi viszony tette lehetővé azt is, hogy ezek a magyar nyelvre meghatározóan jellemző ősi szószervezetek állandósuljanak, szóértékű frazémává váljanak, majd többségükből később összetett szavak keletkezzenek.

5.5.2. Ugyanezt a gondolatot erősíti meg az alárendelő szószervezetek vizsgált két – egymásra épülő – altípusához vezető forrásstruktúrák elemzése is.

Fentebb láttuk: a *bűnrossz, bivalyerős, cérnavekony, csontszáraz, éjfelete, jég-hideg, kristálytisza, napsárga, pehelykönnyű, tűzforró* stb. összetételek alapjául szolgáló [N + Adj] képletű forrásszerkezetekben az alannal kifejezett egész és az állítmánnyal megnevezett rész között tényleges anyagi érintkezés, azaz metonimikus összefüggés mutatható ki.

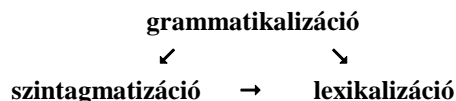
Az összetettebb altípust képviselő *angyalarc(ú), aranyhaj(ú), bársonybőr(ű), bogárhát(ú), deszkamell(ű), fűrészfog(ú), krumpliorr(ú), lánglelk(ű), lánctalp(ú), pókhas(ú), szálfatermet(ű), szárfül(ű), tojásfej(ű)* stb. összetételek forrásmondattai [N + N] szerkezetű teljes főnévi metaforák. Bennük két főnév (két különböző egész) lép asszociatív kapcsolatba egymással, a közöttük lévő hasonlóság alapján. Míg az előző altípusban egy egész és saját része között mutatható ki tartalmi összefüggés, itt a két főnevet felépítő jelentésmozzanatok között van(nak) azonos(ak): a metaforizálódás a közös jegy(ek) – a tertium comparationis – alapján jön létre. Egyértelműen igazolható tehát, hogy szintagmatizációhoz (s ezen belül a frazeologizációhoz) a nyelvi elemek tartalmilag megalapozott viszonyai vezetnek.

6. Összefoglalás

6.1. Dolgozatomban magyar szóösszetételek kialakulását vizsgálva a következő kérdésre kerestem a választ: vajon a feltárt nyelvtörténeti folyamatok a lexikalizálódás vagy a grammatikalizálódás esetei közé sorolhatók-e.

A vizsgálatból azt a következtetést vontam le, hogy a lexikalizáció egy több lépéses változássorban a szintagmatizációt követően megy végbe. A szerves szóösszetételek elemzett altípusai szintaktikai struktúrákat (szintagmákat, elemi mondatokat) sűrítenek magukban, így létrejöttük csak ezekből a szerkezetekből érthető meg. A gyűjtött nyelvi anyag kétségtelenül igazolja T. Givón híressé vált, sokat idézett gondolatát: „a ma morfológiája a tegnapi szintaxisa” (1971: 413). Az elemzések azt mutatják, hogy a grammatikalizáció és a lexikalizáció fogalma nem egyenrangú és nem állítható szembe egymással: a lexikalizáció a grammatikalizáció egyik fontos altípusa, és belsőleg függ össze a szintagmatizációval, a grammatikalizáció másik kitüntetett esetével.

A három fogalom egymáshoz való viszonya tehát a következő:

6.2. Választ találtam arra a kérdésre is, hogy mi az oka nyelvi elemek állandósult szókapcsolattá válásának, mi a nyelvi feltétele a szintagmatizációnak, illetve frazeologizációnak. A szóösszetételek forrásszerkezeteinek elemzése arról győzött meg, hogy a vizsgált altípusok mindegyikében az elemek tartalmilag megalapozott különböző viszonyai vezetnek szintagmatizációhoz, majd ezt követően gyakran lexikalizációhoz.

6.3. A nagyszámú forrásszerkezet vizsgálatának köszönhetően vált világosabbá, megfogalmazhatóvá számomra a szó szerkezetek és az állandósult szó szerkezetek (= frazémák) közötti különbség. A közöttük lévő azonosság és különbség ugyanis a szakirodalomban általában nem kellőképpen világos, az egymással összefüggő két kategória egyértelmű kritériumok alapján nem különül el.

Saussure-nek a nyelvi rendszer (langue) két síkjára vonatkozó megállapításait (l. 1997: 142–51) figyelembe véve, miszerint a nyelvi jelek vagy szintagmatikus (lineáris) vagy pedig asszociatív (memoriális) kapcsolatban vannak egymással, a következőket mondhatjuk: a szó szerkezetek elemei csak szintagmatikus (in praesentia) relációban vannak egymással, az állandósult szó szerkezetek elemeit ezzel szemben a szintagmatikus kapcsolat mellett asszociatív (in praesentia) reláció is összefűzi. Kétségtelen ugyanis, hogy a frazémák olyan szintagmák, azaz lineáris kapcsolatok, melyeknek tagjai fel is idézik egymást (vö. még Horváth 2005: 338–42).

6.4. A hasonlítást tartalmazó alárendelő szóösszetételek elemzése arra is rávilágított, hogy a bemutatott két altípus nem független egymástól, közöttük logikai és feltehetően történeti kapcsolat is kimutatható: a metonimikus összefüggésre épülő [N + Adj] szerkezetű altípus beépül a bonyolultabb struktúrájú, teljes főnévi metaforát megvalósító [N + N] képletű altípusba.

6.5. Végezetül még egy megjegyzés: a fenti szóösszetételek nemcsak szintaktikai szerkezetekből (szintagmákból vagy tőmondatokból) jöttek létre, tehát a forrásstruktúrákat megszüntetve őrzik magukban, hanem alapelemeikkel szemben minden

esetben nyomatékosító, fokozó szerepűek (vö. pl. *búbánat, dúsgazdag, csillog-villog, út-ver*, illetve *hófehér, mézédés, meseszép; oroszlánszívű, csillagszemű, bársonybőrű*), azaz lexikai jelentésükhöz grammatikai-modális jelentésmozzanat is társul.

HIVATKOZÁSOK

- Altrichter Ferenc 1981: Buridan és a név-reláció antinómiája, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **13**, 5–34.
- Anderson, Stephen R. 1980: On the development of morphology from syntax, in Jacek Fisiak szerk.: *Historical morphology*, The Hague, 51–69.
- Balázs János 1966a: Szintagmatizálódás és lexikalizálódás, in Országh László szerk.: *Szótártani tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 79–98.
- Balázs János 1966b: Jel és jelölési érték, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **4**, 5–30.
- Bally, Charles 1944: *Linguistique générale, linguistique française*, Bern, Francke, 102–5.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1978: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó, 333–9.
- Benkő Loránd 1967: Nyelvtörténet és mai nyelv, Adalékok a nyelvi szinkronia és diakronia viszonyához, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **5**, 41–67.
- Benkő Loránd főszerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I, A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest. Akadémiai, 284–318, 523–52.
- Benkő Loránd főszerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor*, Budapest, Akadémiai, 853–60.
- Berrár Jolán 1957: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Buridan, John 1966: *Sophisms on Meaning and Truth*. Ford.: Th. K. Scott, New York, Appleton–Century–Crofts, 2–15.
- Bußmann, Hadumod szerk. 1983: *Lexikon der Sprachwissenschaft*, Stuttgart, Alfred Kröner Verlag.
- Bynon, Theodora 1997: *Történeti nyelvészet*, Budapest, Osiris.
- Dér Csilla 2000: A grammatikalizálódás elhatárolása más nyelvi változásoktól, in Földi Éva – Gadányi Károly szerk.: *Vox Humana. Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára*, Budapest, ELTE Fonetikai Tanszék, 137–43.
- Dér Csilla 2002: Bemerkungen zur Grammatikalisierung als Erscheinung des Sprachwandels, *Acta Linguistica Hungarica*, **49/2**, 149–78.
- ÉKsz. = Juhász József et al. szerk. 1992: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1992–1998: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Budapest, Akadémiai.
- Faluvégi Katalin 1992: Kő + szikla = köszikla? in Kozocsa S. Géza – Laczkó Krisztina szerk.: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*, Budapest, ELTE, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 60–4.
- Forgács Tamás 1999: Bővítmények grammatikalizálódásának és lexikalizálódásának kérdései az igevalencia szemszögéből, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 1: Magyar és finnugor mondattörténet*, Szeged, 23–44.
- Forgács Tamás 2003: Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben, *Magyar Nyelv* **99**, 259–72.

- Fónagy Iván 1975: Hasonlat, in *Világirodalmi lexikon* 4, Budapest, Akadémiai, 259–72.
- Givón, Talmy 1971: Historical syntax and synchronic morphology: an archaeologist's field trip, in *Papers from 7th Regional Meeting of Chicago Linguistic Society*, 394–415.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia*, Budapest, Akadémiai, 85–113.
- Hartung, J. A. 1831: *Ueber die Casus, ihre Bildung und Bedeutung in der griechischen und lateinischen Sprache*, Erlangen.
- Heine, Bern–Ulrike Claudi–Friederike Hünemeyer 1991: *Grammaticalization: a conceptual framework*, Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Himmelmann, Nikolaus P. 2003: *Lexicalization and grammaticization: opposite or orthogonal?* http://www.linguistics.ruhr-uni-bochum.de/~himmelmann/lx_vs_gram_nh.pdf
- Hoenigswald, Henry M. 1960: *Language change and linguistic reconstruction*. Chicago.
- Hogg, Richard M. 1980: Analogy as a source of morphological complexity, *Folia Linguistica Historica* 1–2, 277–84.
- Hopper, Paul J. 1992: Grammaticalization, in: William Bright szerk.: *International Encyclopedia of Linguistics* 2, New York–Oxford, Oxford University Press, 79–81.
- Hopper, Paul J.–Elisabeth C. Traugott 1993: *Grammaticalisation*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Horváth Katalin 1998: Állapot és folyamat a mellérendelő szóösszetételek vizsgálatában, in Zoltán András szerk.: *Nyelv – stílus – irodalom, Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE, Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszék, 258–63.
- Horváth Katalin 1999: Grammatikálizálódás és szófejtés, Hozzászólás *-hat, -het* képzőnk keletkezéséhez, in Kugler Nóra–Lengyel Klára szerk.: *Ember és nyelv, Tanulmányok Keszler Borbála tiszteletére*, Budapest, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 160–4.
- Horváth Katalin 2000: Mellérendelő szóösszetételek szerepe grammatikai morféma kialakulásában. Hogyan keletkezhetett *-kál, -kél* gyakorító képzőnk? in Földi Éva–Gadányi Károly szerk.: *Vox Humana. Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára*, Budapest, ELTE Fonetikai Tanszék, 215–21.
- Horváth Katalin 2005: Szintagmatikus kontra asszociatív viszonyok? A két nyelvi sík egységéről, in Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, Budapest, Argumentum, 338–42.
- Jakobson, Roman 1972: A szinkronia és a diakronia egysége, in *Hang – Jel – Vers*, Budapest, Gondolat, 177–85.
- Keszler Borbála szerk. 2000: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 37–9; 331–9; 349–59.
- Kiefer Ferenc szerk. 2000: *Strukturális magyar nyelvtan* 3: *Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 519–67.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1988: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Akadémiai, 222–61.
- Korompai Klára 1991: A névszóragozás, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest. Akadémiai, 284–318.

- Kurylowicz, Jan 1975: The evolution of grammatical categories, in *Esquisses linguistiques* 2, Munich, 38–54.
- Ladányi Mária 1998: Jelentésváltozás és grammatikalizálódás – kognitív és szerves nyelvészeti keretben, *Magyar Nyelv* 94: 407–23.
- Ladányi Mária 1999: Poliszémia és grammatikalizálódás, in Gecső Tamás szerk.: *Poliszémia, homonímia*, Budapest, Tinta Kiadó, 124–34.
- Langacker, Ronald W. 1991: *Concept, Image, and Symbol, The Cognitive Basis of Grammar*, Berlin–New York.
- Lengyel Klára 2000: A szóösszetétel, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, 321–36.
- Lehmann, Christian 1985: Grammaticalization, Synchronic variation and diachronic change, *Lingua e Stile* 20.
- Lőrinczi Réka 1992: Összetett szavak és szoros szókapcsolatok, in *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor*, Budapest, Akadémiai, 853–60.
- Meillet, Antoine 1926: *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, Champion.
- Nicoara Anita 2003: Kettős kifejezések a Példák Könyvében, in Büky László–Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 3, *Magyar és finn-ugor jelentéstörténet*, Szeged, 151–64.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- Pais Dezső 1951: Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához, *Magyar Nyelv* 47, 135–54.
- Paul, Hermann 1898: *Prinzipien der Sprachgeschichte*, dritte Auflage, Halle, Max Niemayer, 96–109, 170–97.
- Porzig, Walter 1934: Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen, in *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 58.
- Saussure, Ferdinand de 1997: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, (ford.: B. Lőrinczy Éva), Budapest, Corvina.
- Sechehaye, Albert 1950: *Essai sur la structure logique de la phrase*, Paris, Champion.
- Szarvas Gábor 1895: Keressétek az igazságot! *Magyar Nyelvőr* 22, 440–8; 493–8; 539–47.
- Telegdi Zsigmond szerk. 1970: *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*, Budapest, Tankönyvkiadó, 53–92.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III, Budapest, Akadémiai.
- Tompai József szerk. 1961: *A mai magyar nyelv rendszere* I, Budapest, Akadémiai, 421–58.
- Vennemann, Theo 1974: Restructuring, *Lingua* 33, 137–56.
- Wüllner, Franz 1827: *Bedeutung der sprachlichen Casus*, Münster.
- Zelliger Erzsébet 1990: Mellérendelő összetett szavak az ősmagyar és a korai ómagyar korban, in Havas Ferenc–Horváth Katalin–Ladányi Mária szerk.: *Emlékkönyv Zsilka János professzor hatvanadik születésnapjára*, Budapest, ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 269–74.
- Zelliger Erzsébet 1991: A szóösszetétel, in *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 526–8.

Zsilka János 1967: A diakrón és szinkrón sík összefüggéséhez, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 301–4.

Zsilka János 1973: *A nyelvi mozgásformák dialektikája*, Budapest, Akadémiai.

Zsilka János 1982: *De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben*, Budapest, Akadémiai.